

одяг, що його носили в Могилеві урядовці, поліцейські та різне панство. Настав день вистави. Розпочалася перша дія. Несподівано глядачі побачили на сцені свого голову Хаджі, міського суддю Силича, поміщиків Красовського та Пеньковського, інших знайомих. Образ місцевого поштмейстера вдало відтворив Каленик Гудзій, батько майбутнього академіка. Під час гри актори навмисно «забували» імена гоголівських персонажів, називали їх справжніми іменами місцевих можновладців. У залі вибухав сміх упереміш із гнівними вигуками. Дехто з тих, що впізнав себе на сцені, кинувся геть.

Проте голова, що сидів з усією родиною у першому ряду, дивився мовчки. Дивився, терпів і... не витерпів. Коли в якомусь місці актор особливо вдало й дотепно перекривив Хаджі, той схопився з місця, стрибнув на сцену й що є сили вліпив запотилничника своєму двійникові. Актор не розгубився - і Хаджі тут-таки дістав здачі.

На сцену вискочили й інші «герої» комедії. Діялось щось неймовірне. Гвалт, регіт, колотнеча. Одні гукали: «Закрити комедію!». Інші, і таких було багато більше, кричали: «Далі!». Зчинилася справжня бійка, під час якої й зуби сіялись, і пики малювалися синцями. Каленикові Гудзію хтось надкусив вухо. Навіть могилівські держиморди не скоро вгамували розшаленілий натовп.

Після тривалого антракту, коли залу покинули всі висміяні чиновники, вистава йшла далі. Наприкінці виконавцям влаштували бурхливу овацію. І тоді хтось із глядачів вибіг на сцену і запропонував:

- Зберімо гроші на пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю в нашому місті!

По рядах пішов капелюх. У нього посипалися паперові гроші і золоті монети...

Постамент з'явився швидко. Його витесали з найкращого білого «жорнового» каменю грушанські (з того ж таки повіту) каменотеси. А погруддя письменника замовили аж у Києві. На жаль, справа затяглася, минули роки, та все-таки настав час і бронзового автора «Ревізора» було встановлено на постаменті на перехресті Вірменської вулиці та Олександрівського проспекту.

Був це 1897 рік. Микола Гоголь постав у місті, в якому рівно 240 років тому його предок, полковник Остап Гоголь очолив Придністровський козацький полк.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – 368 с.
2. Вересаєв В. Гоголь в житті. – М.: Моск-рабочий, 1990. – 638 с.
3. Оглобин О. Предки Миколи Гоголя. – Мюнхен, 1968. – 38 с.
4. Назаренко Є. Подільський полковник Остап Гоголь. – Хм.: Поділля, 1995. – 12 с.
5. Матвіас Ю. Одного родоводу // Київська старовина. – 1994. – №2. – С.71-73.
6. Герасименко Н. Загадковий предок великого Гоголя // Політика і культура. – 2001. – №12. – С.58-59.

Б.М. Хітлач

ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історичними процесами в Україні, важливого значення набувають дослідження розвитку освіти, християнської культури й мистецтва. Церковно-релігійна традиція, принаймні до кінця XVIII століття, відіграла провідну роль у справі формування головних культурно-мистецьких пріоритетів українського народу. Показовою у цьому відношенні була діяльність Уніатської церкви та її вплив на різні сфери громадського й духовного життя Правобережної України у XVII – першій половині XIX століть. У згаданій період ініціатором багатьох культурно-освітніх починань була конгрегація Чину св. Василя Великого, з якою пов'язані значні досягнення у розвитку освіти, книговидавництва, церковної архітектури та релігійного живопису.

Історіографія зазначеної проблеми нараховує значну кількість праць українських, польських та російських дослідників. Всі вони притримуються різних точок зору, наводячи відповідні приклади та аргументи на свою користь. Серед авторів праць з церковного будівництва на території Поділля можемо виділити Ю. Сіцинського, М. Шумицького та інших. Питання книговидавництва висвітлювали Г. Антонюк, Т. Соломонова, М. Підлипчак-Масрович. Внутрішнє оздоблення церков, зміни в літургії, питання мови у своїх статтях аналізували польські дослідники, серед яких П. Красний, П. Кондрацюк, Є. Ковальчик. В. Вальчак. Натомість місійна діяльність уніатських священників та ченців-василіан на Поділлі у XVIII ст.

.....
ще не стали предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти проблеми в своїх працях розглядали М. Яворівський, дослідники-василіани М. Войнар, І. Патрило, а також польські С. Набиванець, А. Новицька-Єжович. Однак практично всі вони лише побічно торкалися території Поділля, сконцентруючи свою увагу на західних землях України.

Окремим джерелом дослідження, що дає фактичний матеріал, слугують акти візитацій. У них докладно описується сама церква, її внутрішній та зовнішній вигляд. Отже, метою даної статті є дослідити ступінь впливу унії на церковне життя Поділля у XVIII столітті.

На початку завважимо, що в ухвалах Замоїського Синоду 1720 р. про заміну архітектурного вигляду уніатських церков не йшлося. Через невеликий часовий відрізок існування унії на Поділлі, реальний її вплив на зовнішній вигляд храмів цієї території був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими у XVIII ст., але були побудовані раніше, за часів православ'я, не зазнавали перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині століття, вже мали деякі відмінності: 1) за своєю архітектурою вони були схожі на костели. На Брацлавщині такі були в с. Белоче Балтського повіту, м. Вороновиця Брацлавського повіту, с. Кропивна, Вінницького повіту, с. Жилинці Проскурівського повіту. Однак це були поодинокі випадки, які в цьому регіоні не набули масовості; 2) при деяких церквах (с. Дорошівка Ямпільського повіту) дзвони висіли за католицьким способом на чотирьох стовпах. Це дає підстави стверджувати, що процес латинізації архітектури подільських храмів, на відміну від галицьких, волинських та білоруських, був незначним [1, с. 201-204].

Натомість значно більших змін зазнало внутрішнє оздоблення церков. Були запроваджені не знані раніше сповідальниці та лавки для сидіння, а також органи чи фісгармонії. Розміщення лавок пов'язувалося з обов'язком виголошення священниками промов та з катехизмом вірних; органна музика стала обов'язковою з погляду на збільшення кількості відправних служб в неділю та на свята й неможливість забезпечення участі хору у всіх богослужіннях [2, с. 14]. У XIX ст. всі органи були усунуті з уніатських церков при «очищенні» літургії Східної церкви від латинських нашарувань [3, с. 188].

Завважимо, що візити подільських уніатських церков (Подільського та Брацлавського воєводств) вказують на відсутність у них будь-яких музичних інструментів. Можливо, це пов'язано з низьким матеріальним достатком чи відсутністю великої потреби в органах. Натомість в храмах споруджувалися бічні вівтарі для проведення кількох служб в один день, хоча в ухвалах Замоїського Синоду ми не знайдемо про це жодних постанов. Так само і про скасування іконостасів, які були в кожній уніатській церкві. Також серед церковного начиння були дзвіночки, дарохронительниці, срібні чи олов'яні кружки, які з'явилися за рекомендаціями Синоду [4, с. 348]. Наприклад, у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства в 1785 р. бічні вівтарі, дзвіночки та інше вищезгадане начиння мали: церква Святого Миколая в передмісті м. Тульчина, церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті м. Тростянець, церква Успіння Пресвятої Богородиці в м. Ладижин, церква Святого Миколая в м. Брацлав й багато інших [5, с. 463-559]. Проте наявність лавок спостерігається лише в церкві Сатанівського монастиря [6, с. 358].

У сфері літургії, обрядів та культу, латинські інновації полягали у певних змінах у способі відправлення літургії (наприклад, служба читана, тиха) та наданню таїнств, впровадженню нових богослужінь (наприклад, розарію, коронки та молитов), латинських свят Божого Тіла, згадування Папи Римського під час служби, філіокве [7, с. 13].

Істотною зміною у внутрішньому церковному убранстві було також впровадження «латинських» амвонів. Згідно з традицією Східної Церкви, промови виголошувалися з амвону або на підвищеннях перед іконостасом. У багатьох описах церков того періоду, занотовано існування амвонів, підвішених на стінах або опорах. Однак за матеріалами візитацій подільських уніатських церков амвонів виявлено не було, що дає підстави зауважити про їх відсутність. Також зазначимо, що василіани не завжди перебудовували свої приміщення через низку причин: матеріальна, зручність у використанні, функціональність.

Значних успіхів василіани досягли на освітянській ниві [8, с. 239-248]. Духовно-навчальна праця ЧСВВ ділилася на 1) василіанські студії для власних членів; 2) семінарії для єпархіальних священників; 3) школи для молоді; 4) парафіяльні школи [9, с. 241].

Початкову освіту діти отримували в школах при церквах, якими опікувався місцевий дяк, а священник наглядав за його освітньо-виховною діяльністю. У таких школах навчалося до 20 дітей, які вивчали буквар, Псалтир та Часослов, церковний спів, катехизм, а також початки арифметики.

На Поділлі Василіанський Чин тримав шість шкіл: Барську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сатанівську, Уманську та Шаргородську. Крім того, ченці Маліївського монастиря ЧСВВ викладали в місцевій латинській школі [10, с. 37].

Освітня діяльність уніатських священнослужителів в церквах та початкових школах провадилася церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Нею ж в Уніатській церкві на Правобережній Україні у XVII – XVIII ст. велася Служба Божа. Натомість у василіанських школах навчання здійснювалося латиною та польською. Крім того, тут вивчали декілька іноземних мов, як-от: французьку, німецьку. Душпастерська діяльність, катехизація, проведення місій відбувалися місцевою, тобто українською мовою, задля популяризації віри та залучення якомога більшої кількості населення, що вело до збільшення фінансових надходжень. Щоправда, відбувалася заміна греко-слов'янської церковної термінології латинською (у спольщеному вигляді). Слов'янські терміни, зокрема «батюшка», «владика» сприймалися у XVIII ст. як презирливі. Навіть василіанські архимандрити воліли вживати титул «абат» [11, с. 258]. Як наслідок – застосування сталих визначень в Уніатській церкві було замінено на польські. Наприклад, замість «батюшка», говорили «ксьондз», замість «владика» – «біскуп», «архимандрит» – «абат», «церква» – «костел». Польські визначення мали підняти престиж унії, оскільки у той час польська вважалася мовою освічених людей, уніатського духовенства та їх родин [12, с. 49].

Отже, уніатська церква у XVII – XVIII ст. послуговувалася трьома мовами: польською, латиною та церковнослов'янською з українською вимовою. Перші дві були офіційними, третю ж мову використовували на нижчому рівні при безпосередньому контакті з населенням через богослужіння, місії, катехизацію, сповіді. Цим видам діяльності уніатські священники і ченці-василіани присвячували найбільше часу й зусиль та виконували в монастирських і єпархіальних парафіях, були капеланами при дворах шляхти, монастирях сестер-василіанок та в єпископських резиденціях. Сам звичай проведення місій уніати запозичили у католиків, у яких це проводили монахи різних чернечих орденів [13, с. 62-67].

Місіонерська робота поділялася на душпастерську, проповідницьку, сповідницьку. Уніатські священники своїми повчаннями охоплювали більше людей, ніж православні – приватними бесідами. Для відповідних місій у XVIII ст. було відкрито ще 10 нових монастирів (зокрема в Умані, Шаргороді), з яких вишколені місіонери мали об'їжджати найближчі околиці, щоб, як сказано в документах, навчати народ «катехизму і страху Божого» [14, р. 96]. В них брали участь кілька проповідників та сповідників, вони тривали по три – чотири тижні, охоплюючи цілі деканати та проводилися мовою народу, тобто по-руськи (українською). Такими місіями василіани освічували широкі маси вірних та високо тримали їхній духовний та моральний рівні, їх без насильства вже не можна було відвести від своєї церкви. Про це знали її вороги й тому вже 1793 р. Катерина II видала окремий указ, яким забороняла такі місії [15, с. 285].

Питання стосунків між уніатами та місцевим населенням досить складне та малодосліджене. Хоча й на цю тему написано чимало наукових праць, проте вони далекі від об'єктивізму та часто схиляються до двох, кардинально різних, точок зору, що відбивають проправославну та прокатолицьку позиції [16, с. 121-126].

Догмати та обряди богослужіння уніатської церкви фактично не відрізнялись від усталених канонів православної церкви, крім того, за умови користування в ній української мови та служіння священників-парохів, в минулому православних, а ще за відсутності іншого вибору, уніатська церква позитивно сприймалася українською паствою. Водночас, ієрархічна підпорядкованість служителів церкви папі римському наближала її до католицизму, що вигідно відрізняло уніатів порівняно з православними в очах поміщиків-католиків. За таких умов уніатська церква отримувала значні пожертвування і впроваджувалась на Поділлі як церква, визнана польською державою [17, с. 10].

Народна маса, байдужа до почесей, бачила в унії свою релігію та цінувала її як таку. На ділі уніати, католики та православні чудово уживалися один з одним, коли їм не заважали посередницькі ланки у вигляді різноманітних просвітницьких місій. Уніат саме завдяки своєму проміжному становищу був наче ланкою, яка пов'язувала католицизм та православ'я. Він любив свій обряд, свого попа, а коли його не було, ходив до католицького костелу або православного храму, знаходячи і в тому й в іншому для себе за потребою спільне. Це можна назвати народною релігійною терпимістю, здоровим та раціональним відчуттям віри [18, с. 10].

Латинські священники відправляли богослужіння в уніатських церквах і навпаки, особливо в місцевостях, де був храм лише одного обряду, а мешкали в ньому вірні обох віросповідань. Існував також звичай запрошування проповідників одного обряду до церкви іншого. Крім того, відбувалася спільна участь духовенства та вірних обох сповідань в богослужіннях та процесіях на такі свята як латинські Божого Тіла та уніатські благословенного Йосафата, а також в місіях, паломництві до святих місць [19, s. 194]. Багато уніатських вірних робили паломництво до латинського образу Божої Матері, який був, наприклад, в костьолі Кармелітів м. Бердичів, костьолі Домініканців в м. Летичів. До останнього ходили не тільки римо-католики та уніати, але й православні [20, s. 429]. Це свідчить про толерантність, терпимість до іншої релігії, а подекуди й нерозуміння всіх тонкощів різниці між обрядами й богослужіннями.

З селянами – своїми прихожанами – священники жили, переважно, в повному мирі та злагоді. У важку хвилину люди приходили до священника за порадою, сповіддю або допомогою. Практично кожна подія в селі чи місті не обходилася без служителя церкви: народження, хрещення, вінчання, поховання, а також народні та релігійні свята. Крім того, священник і дяк займалися освітою дітей, а подекуди – й дорослих.

Парафіяльне повсякденне життя уніатів на мікрорівні практично не відрізнялось від православного. Відсутність глибокого та усвідомленого розуміння конфесійних різниць, яке спричинилося низьким освітнім рівнем та недостатньою спеціальною підготовкою як кліру так і вірних обох конфесій [21, с. 131].

У своїй багатогранній діяльності уніати активно використовували різноманітну літературу, тому для її друку були засновані типографії. Василіани Поділля за відсутності власного видавничого центру користувалися книжками Львівської, Почаївської та Унівської друкарень [22, с. 346]. Проте зауважмо, що церкви мали ще й київські, московські, а подекуди й чернігівські видання. Також були внесені певні поправки у церковні книжки (таких було 15), відповідно до рішень Замоїського собору [23, с. 383]. Невиправлені ж друки видавати заборонили. Проте зазначимо, що в Уніатській церкві спокійно уживалися як старі (православні), так і нові (уніатські) книжки, а подекуди, залишалися й рукописні. Це було викликано неспроможністю друкарень швидко забезпечити церкви необхідним комплектом богослужбової літератури. Існувала також фінансова проблема, адже нові книжки були дорогими (від 30 злотих), а церкви та їх парафіяни – бідними. Також й самі священники, в минулому православні, не поспішали змінювати книжки [24, с. 68].

Підсумовуючи, зазначимо, що латинізація охопила всі сфери церковного життя: інституції та організаційні структури, архітектуру та оздоблення церков. Весь процес змін в Уніатській церкві разом з латинізацією та полонізацією становив елемент довготривалої політичної, суспільної та культурної польської експансії на руських землях Речі Посполитої, яка була не рівномірною, а її результати різнилися залежно від території досить великої уніатської метрополії, яка обіймала білоруські землі Великого Князівства Литовського та руські (українські) землі Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хіхляч Б. М. Огляд архітектури уніатських церков Поділля у XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 201-204.
2. Kondrasiuk P. Misterium wschodniej liturgii // Deluga W. Sztuka i liturgia kościoła greckokatolickiego: w 400 rocznic Unii Brzeskiej: katalog wystawy. – Cheim, Zamońж, 1996. – S. 11-16.
3. Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596–1914. – Krakow, 2003. – 429 s.
4. Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku // Biuletyn Historii Sztuki. – № 3-4. – S. 347-362.
5. Wizytacje generalni parafii unickich w wojewydztwie Kijowskim i Braciawskim po 1782 roku / opracowai i wydai Marian Radwan. – Lublin, 2004. – 912 s.
6. Труды Подольского историко-статистического комитета. Вып. 5 / Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1890/1891. – XXII, 444 с.
7. Koibuk W. Końcioły wschodnie na ziemiach dawney Rzeczypospolitej 1772 – 1914. – Lublin, 1992. – 618 s.
8. Хіхляч Б. М. Василіанські школи на Поділлі: становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-

- Подільський: Оіом, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 239-248.
9. Патріло І. Нарис історії василіан від 1743 до 1839 pp. // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т. 13. – С. 183-283.
 10. Pidiypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoiy i księżki w dziaialnoñci zakonu. – Warszawa-Wrociaw, 1986. – (Acta Universitatis Wratisaviensis; № 779) – 272 s.
 11. Bieckowski L. Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. // Uniwersalizm i swoistożж kultury polskiej / red. J. Kioczowski. – Т. I. – Lublin, 1989. – S. 241-270.
 12. Dylęgowa H. Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918). – Warszawa-Olsztyn, 1996. – 228 s.
 13. Хіхлач Б. М. Уніатські місії на Поділлі // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 62-67;
 14. Wojnar M. Basilian missionary work-missionaries and missions (XVII – XVIII) // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Series II. – Sectio II. – Vol. IX.* – 1974. – P. 95-110.
 15. Патріло І. Вклад Василіанського Чину в життя з'єднаної Київської митрополії (1617-1839) // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine.* – Lublin, Rome, 1996. – S. 282-289.
 16. Хіхлач Б. М. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I пол. XIX ст. // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121-126.
 17. Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX – поч. XX ст. про стосунки Української греко-католицької (Уніатської) та Православної церков. – Хмельницький, 1997. – 23 с.
 18. Мельгунов С. Из истории воссоединения униатов в России // *Голос минувшого / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семеvского.* – 1915. – № 10. – С. 5-37.
 19. Bieckowski L. Oñwiecenie i katastrofa rozbioryw (druga poiowa XVIII wieku) // *Chrzeñжjaцstwo w Polsce: zarys przemian / praca zespoiowa pod red. J. Kioczowskiego* – Lublin, 1981. – S. 173-201.
 20. Nabywaniec S. Unicka Archidiecezia Kijowska w okresie rżędow arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Woiodkowicza 1762 – 1778. – Rzeszyw, 1998. – 575 s.
 21. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець.* – Вип. 3. – К., 2003. – С. 121-136.
 22. Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII в.в.: вид. 2-е. (Ін-т дослідників Волині) – Ч. 50. – Вінніпег, 1983. – 418 с.
 23. Крачковский Ю. Ф. Очерки униатской церкви // *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете.* – 1876. – № 3-4. – С. 283-404.
 24. Соломонова Т. р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) // *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору.* – Вінниця, 2008. – С. 67-72.
 25. Dylęgowa H. Unia Brzeska i unicy w Krylestwie Polskim. – Warszawa, 1989. – 72 s.

Л.О. Орловський

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Традиційні напрями єврейського господарського життя склалися ще за довго до приєднання краю до Російської імперії. Передусім вони диктувалися політичними й соціальними реаліями життя єврейського населення на території Речі Посполитої. І як наслідок, єврейське населення подільських земель, що входило до складу Польщі, зосередило свою діяльність у сфері торгівлі, обміну й посередництва. У той час у Східній Європі значно зростає кількість дрібних торговців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем, охоче займаються орендою, шинкарством, лихварством. Ще в XVII-XVIII ст. в Польщі лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40-50% торгівлі [1].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії єврейство було загнане в так звану «смугу осілості» й затиснуте десятками різних обмежувальних законів та положень, що були насамперед спрямовані на послаблення їх економічної діяльності. На початку XIX ст. основним напрямком економічної діяльності євреїв Київщини, Волині й Поділля залишалася торгівля, якою займалося понад 80% єврейського населення краю [2].

Прийняте 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв» поділяло їх на чотири класи: а) землероби; б) фабриканти й ремісники; в) купецтво; г) міщанство. До категорії купецтва були